

О.В. Сминтина (Одеса, Україна)

**ЕКОЛОГІЗАЦІЯ СУЧАСНОЇ
НАУКИ Й ОСВІТИ: проблеми, пошуки, рішення**

Сучасну генерацію українських науковців спіткала щаслива можливість пережити унікальний в своєму роді досвід докорінного переосмислення філософської сутності процесу наукового пізнання та його морально-етичного призначення. Як засвідчує історія науки, такого роду переосмислення ролі науки в житті людини відбувалися неодноразово та припадали на зламні періоди історії людства. Соціально-політичні та економічні трансформації, які випали на долю України протягом останніх десятиліть, початок нового тисячоліття, докорінні зрушення у ментальності населення України стали підґрунтям для перегляду існуючої парадигми наукового пізнання.

Одною з найвизначніших рис цього перегляду є процес поступової екологізації науки.

Бурхливий розвиток науки і техніки, який відбувався протягом другої половини ХХ ст., спричинив суттєве поглиблення різнопланового впливу людства на оточуюче середовище, який став за масштабами й наслідками став порівняним з природними геолого-географічними процесами.

Усунення негативних наслідків технічного прогресу, захист природного середовища, а значить самої біологічної основи людини стали для неї життєво важливими. В результаті на рубежі тисячоліть озброєне найдосконалішими технологіями людство все частіше замислюється про свою роль у Всесвіті, що, в свою чергу, обумовлює зростання актуальності екологічних студій. Проте, як засвідчує аналіз сучасних підходів до розуміння предмету та об'єкту екології, у новітньої генерації науковців немає єдності щодо визначення предметного поля та завдань цієї науки.

Екологія формується на рубежі ХІХ-ХХ ст. як наука про природу, яка вивчає умови існування живих організмів, їхніх взаємозав'язок та взаємодію з довкіллям¹. Інтенсивно розвиваючись протягом ХХ ст., вона перетворюється на науку про структуру та функції природи, про взаємозв'язки всього живого між собою та довкіллям². Наприкінці ХХ ст. можна спостерігати, що екологія поступово набуває значення міждисциплінарного знання, науки на перехресті біологічних та гуманітарних наук, що досліджує багатокomпонентні та багаторівневі системи у природі та суспільстві³. Екологія стає свого роду унікальним механізмом взаємопроникнення природничого та гуманітарного знання.

Найяскравішою ознакою цього тяжіння екології до рангу

міждисциплінарного знання стає залучення до її предметного поля людини як невід'ємного компоненту екологічних систем. Сьогодні в науці співіснує декілька варіантів структури екологічної науки, кожен з яких передбачає виділення розділів, буття яких нерозривно пов'язане з життєдіяльністю людини⁴. Серед таких розділів у сучасній вітчизняній науці найбільш повно представлені прикладна, соціальна, космічна екологія, геоекологія, техноекотологія, соціоекотологія та ін.

Паралельно відбувається повільний, але незворотній процес екологізації гуманітарної сфери, де на рубежі тисячоліть утворюються та плідно розвиваються дисципліни й субдисципліни, предмет і об'єкт яких безпосередньо пов'язані з концептуалізацією взаємодії природи і людини. Так, в надрах історичної науки розвиваються інвайронментальна історія й археологія, палеоекотологія, етнеоекотологія, в соціології й політології - екологічна демографія, політична екологія, екофемінізм, в культурній антропології в її західноєвропейському розумінні - екологічна антропологія, культурна екологія, поведенська екологія, екологія людини, у філософії - екологічна етика, екологічна естетика, екологія (спіритуальна екологія), у мистецтвознавстві - екологія культури, екологія мистецтва, екологія душі, екологія любові тощо.

Кожна з зазначених дисциплін та субдисциплін передбачає, в свою чергу, поступове проникнення екологічного підходу до цілого ряду суміжних дисциплін. Так, наприклад, розвиток етнеоекотології передбачає поєднання та творчий синтез в одному, екологічному за своїм характером, дослідженні результатів наукового пошуку етносоціологів, етнопсихологів, кліматологів, ландшафтознавців, біодемографів, лінгвістів, дієтологів, медичних географів, гігієністів, соціальних демографів, економічних географів й географів населення та фахівців в інших галузях історичних, соціальних та географічних наук⁵.

Отже, людина в її природному оточенні фактично стає центральним предметом дослідження екології як універсального міждисциплінарного знання. В зв'язку з цим центральним питанням екології в такій її інтерпретації постає визначення характеру зв'язків між природою та людиною⁶. В самому загальному вигляді розрізняється три види таких зв'язків: людина як створіння природи, людина як творець природи та людина як "співавтор" природи. Концептуалізацію цих зв'язків в часі та просторі і є своєрідним стрижнем методологічного підґрунтя процесу екологізації сучасної науки. Історія побутування кожного з визначених підходів у природничих й гуманітарних науках цікава й тривала та сягає своїм корінням античного природознавства.

Так, ще з античності веде свій початок точка зору на людину як пасивного страждальця, яка в новий час поступово переосмислюється, інтегруючи тезу про здатність людини активно протистояти негараздам природного оточення, та збагачується на рубежі XIX-XX ст. низкою положень циклу географо-детерміністичних теорій. В другій половині XX ст. ця ідея набуває принципово іншого звучання в рамках концепції адаптації, яка оцінюється представниками поведінкової та інвайронментальної психології, феноменологічного та діяльнісного напрямку культурології як явище переважно активного та творчого (з боку

людини) характеру⁷.

З початком інтенсивного розвитку промисловості в середині XIX ст. дослідники звертають увагу на результати перетворюючого впливу людини на своє природне оточення. Протягом XX ст. концепт “людина - творець природи” осмислюється в контексті теорії культурного та антропогенного ландшафтів, ландшафту як артефакту, ландшафту як серії послідовних заселень тощо⁸.

Паралельно майже два століття тому дослідники звертають увагу на те, що людина та природа в історичній ретроспективі виступають як неподільна цілісність. Фундаментальне обґрунтування ця ідея отримує на рубежі XIX-XX ст. в контексті антропогеографії та теорії ноосфери. Протягом другої половини XX ст. для позначення першопричин змін, які відбуваються в природі й суспільстві як неподільній системі, та визначення їх характеру до наукового обігу вводяться специфічні теорії та поняття. Так, зокрема, розробляється загальна теорія стресу та виробляється концепт екологічного стресу, а для позначення можливого характеру відповіді людини (або суспільства) на зміни оточуючого середовища пропонуються поняття соціальної й екологічної пружності, регулювання, усталеності, коеволюції та інші. В результаті системного опрацювання цих ідей на рубежі тисячоліть все більше прихильників здобуває ідея свого роду спільної та взаємозалежної еволюції природи та суспільства. Своєрідне бачення її результатів та наслідків пропонують представники постмодерністського напрямку сучасної географії, вводячи до наукового обігу широкий спектр варіантів розуміння ландшафту як синтезу природно-географічного та соціально-економічного значення. При цьому увага приділяється як еволюції ландшафту у взаємозалежності із суспільством, так і розвитку (в контексті “історії життя”) матеріальної й духовної підсистем культури в тісному зв'язку з ландшафтом. В радянській науці взаємна обумовленість діахронічного розвитку природи і суспільства отримує теоретичне обґрунтування в контексті теорії геосистем⁹.

Отже, на початку XXI ст. у розпорядженні дослідників мається змістовні, різноманітні та ґрунтовні методологічні засади подальшої екологізації різноманітних галузей як гуманітарного, так і природничого знання. В той же час, першочергового значення набуває проблема взаємопорозуміння їх представників, розв'язання якої сприятиме інтенсифікації цього процесу. Найактуальнішими сьогодні постають щонайменше три питання, які по-різному та з різним успіхом вирішуються природничиками та гуманітарними: проблема просторових рамок екологічних реконструкцій, питання персоніфікація “людського” компоненту екологічної системи та проблема хронологічних рамок екологічних реконструкцій.

Так, зокрема, у природничих науках розроблена набагато більш об'єктивна система визначення конкретного обсягу середовища, в якому відбуваються природні й соціальні процеси. Найуживанішими в цьому контексті постають поняття географічної зони й ландшафту, регіону (району) та населеного пункту. У гуманітарному знанні ця проблема розв'язується переважно на інтуїтивному рівні часто через застосування понять, які або є глибоко суб'єктивними (наприклад,

культурна зона), або не мають у своєму первинному сенсі просторового навантаження (зокрема, екологічна ніша). Навіть в тих дослідженнях, де застосовуються конкретно-географічні поняття в них, крім традиційного для природничого знання розуміння, може вкладатися зовсім інший зміст. Класичним прикладом цього є побутування у гуманітарних науках інтерпретації ландшафту як географічної системи поруч з його розумінням як сукупності символів, як артефакту, сцени, образу та тексту.

Проблема персоніфікації "людського" компоненту екологічної системи більш глибоко та різнобічно концептуалізується гуманітаріями. Так, історики, соціологи, етнологи та представники інших царин гуманітарного знання використовують чітко спрямовані на суб'єкта поняття людина і індивід і особистість, народонаселення, етнос, громада і соціальна група, культурна спільність та інші, в той час як якщо природничники вживають переважно загальні поняття "людина" та "населення"

Складніше оцінити стан опрацювання хронологічних рамок екологічних реконструкцій у різних царинах наук. У географії, екології в її вузькому розумінні, кліматології та інших дисциплінах застосовуються переважно тривалі проміжки часу, протягом яких людство та його культура не раз зазнавали принципових змін. В той же час, ці проміжки досить чітко датовані та складаються у цілісну систему еволюції природного середовища в певному регіоні. В гуманітарному ж знанні хронологічні періоди, хоча й є більш дрібними та більш чітко пов'язаними з діяльністю людини, часто не мають конкретного географічного змісту, адже джерельну базу для їх наповнення надають представники природничого знання.

Отже, підсумовуючи основні тенденції та проблеми, які спіткають дослідників, які торують шляхи екологізації сучасної науки, маємо визнати, що в багатьох аспектах цей процес відбувається на інтуїтивному рівні. У розпорядженні дослідників мається потужна методологічна база для досліджень такого роду. Проте їх впровадження ускладнюється нерозробленістю понятійного апарату й термінології, яка, в свою чергу, є результатом непорозуміння між представниками гуманітарних та природничих наук по цілому ряду концептуальних питань.

Одним з вірогідних шляхів подолання цієї актуальної проблеми розвитку науки може стати процес реформування системи екологічної освіти у навчальних закладах всіх рівнів акредитації, у впровадженні перехресних курсів з історії культури та історії природи та представників різних галузей наук, у прищепленні учням та студентам необхідності усвідомлення того, що найактуальніші проблеми свого буття сучасне людство може розв'язати лише діючи на перехресті наук й дисциплін, вільно володіючи науково-методологічним апаратом як гуманітарного, так і природничого знання.

Поглиблення процесу екологізації сучасної науки, як уявляється, дозволить по-новому підійти до встановлення причинно-наслідкових зв'язків явищ та подій у природі й культурі в їх синхронному та діахронічному вимірах та відкриє нові перспективи у прогнозуванні віддалених результатів взаємодії людини техногенної епохи та її природного середовища.

Примечания:

- ¹ Одум Ю.П. Основы экологии. – М., 1975. – С. 3-5; Злобин Ю.А. Основы экологии. – К., 1998. – С. 7.
- ² Голубець М.А. Екологія. – Львів, 2000. – С. 7-10.
- ³ Реймерс М.Ф. Экология. Теории, законы, правила, принципы, гипотезы. – М.: Россия Молодая, 1994. – С. 3-10.
- ⁴ Злобин Ю.А. Вказ. праця. – С. 7-9.
- ⁵ Крушник И.И. Арктическая этноэкология. – М., 1989. – 272 с.; Козлов В.И. Основные проблемы этнической экологии // Советская Этнография. – 1983. - № 1. – С. 3-15; Этническая экология. – М., 1991. – 347 с.
- ⁶ Смигитина О.В. Теоретичні питання дослідження екології давньої людини. – Одеса, 2004. – 104 с.
- ⁷ Смигитина О.В. Зональність раціонервісних культур: дослідження, факти, теорії. – Одеса, 2001. – С. 3-20.
- ⁸ Smyntyna O.V. The Environmental approach to Prehistoric studies: approaches and theories // History and Theory: Studies in the Philosophy of History. – 2003. – Vol. 42, no 4: Theme issue: Environment and History. – P. 44-59
- ⁹ Смигитина О.В. Антропогеография в контексте интеграции археологических и этнографических исследований // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Омск, 2003. – С. 75-76; Смигитина О.В. Проблема взаємодії природи і суспільства в гуманітарних та природничих науках рубежу тисячоліть: від адаптації до співтворчості // Записки історичного факультету ОНУ. – 2003. – Вип. 13. – С. 5-13.